

„Térlátók”*

Barney Warf – Santa Arias (eds.): The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives.

(Routledge Studies in Human Geography.) Routledge, New York, 2009. 256 oldal.

A tér mint társadalomtudományi kutatási irány az elmúlt évtizedekben igen népszerű területté vált. A különböző történeti diszciplínákban mindenképpen jelen van, de az irodalomtudomány, a régészet, a művészettörténet, a szociológia és az antropológia is egyre gyakrabban vizsgálja a tér különböző aspektusait. A tér iránti érdeklődés ugyanakkor nyilvánvalóan nem az elmúlt három évtized újdonsága. A tudományos kutatás a térrel mint a társadalmi folyamatok színterével a 20. század első évtizedei óta foglalkozik behatóbban. A földrajzi determinizmus gondolatát elvetve az 1920-as évektől jelentős, francia régiókat bemutató monográfiák látnak napvilágot, amelyekben a fókusz már nem a tér emberre gyakorolt hatásának vizsgálatára, sokkal inkább ember és tér szimbiózisára esik. E monográfiák elsősorban azt elemzik, hogy a táj miként hat a társadalmi struktúrára, illetve a társadalom miként hat a tájra, hogyan humanizálja azt. Ez a két paradigma határozza meg a földrajzi, humángeográfiai kutatásokat.¹ Ennek jegyében születnek meg az *Annales*-hoz köthető történészek, geográfusok első tanulmányai, monográfiái, és a tér központi kérdésként mindvégig jelen van a tudományos érdeklődésben.² A francia társadalomföldrajzzal párhuzamosan az angolszász kutatásokban szintén megjelenik ez a kutatási irány, itt részben a chicagói iskola körül csoportosuló szociológusok fordulnak a tér mint narratíva problémája felé. Más tudományágak hasonló érdeklődést tanúsítanak a társadalmi térrel kapcsolatos vizsgálatok iránt, így a települések egymáshoz viszonyított helyzetének, a településhálózatoknak az analizálása a történeti kutatások szerves részévé válik, amely kezdetben angol és német területeken központi kérdés.³

* Ezúton szeretném megköszönni Novák Veronika tanácsait.

¹ Lásd többek között: Rácz Lajos 2001: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. JGYF Kiadó, Szeged, 11–13, illetve hivatkozásai. Ezen kívül lásd például: Winiwarter, Verena 2003: *Approaches to Environmental History: A Field Guide to its Concepts*. In: Laszlovszky, József – Szabó, Péter (eds.): *People and Nature in Historical Perspective*. CEU Medieval Studies Dept. & Archaeolingua, Budapest, 3–22.

² Lásd például Clark, Stuart 1999: *The Annales School*. Routledge, London, 100–101; illetve Benda Gyula – Szekeres András (szerk.) 2002: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. L’Harmattan – Atelier, Budapest.

³ Lásd többek között: Christaller, Walter 1933: *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Gustav Fischer, Jena. A magyar kutatások összefoglalását lásd: Mendöl Tibor 1963: *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A 20. század második felében a bölcsészet- és társadalomtudományi kutatások egyre szélesebb körben kezdték el új értelmezési keretben vizsgálni a társadalmi jelenségeket: az idő helyett a térben. Michel Foucault igen találóan fogalmazta meg az 1970-es években tartott egyik előadásában: míg a 19. század felfogását alapvetően az idő uralta, addig a 20. századét alighanem a tér.⁴ Ez a gondolat kezdetben – és ebben nincs semmi meglepő – különösen a geográfusok kutatásaiban kapott igazán nagy hangsúlyt. A térrel foglalkozó tudományágak képviselői természetesen pozitívan fogadták, hogy immár a történések számára sem az idő a kizárólagos értelmezési keret. A földrajztudomány és annak tárdiszciplínái, elsősorban a térképészet és a kultúrföldrajz jelentős átalakuláson ment át: a cél már nem a tér objektív leképezése, inkább annak percepciója, reprezentációja vált a kutatás tárgyává. Az 1960–70-es években újabb és újabb kutatási irányok alakulnak ki a társadalomtudományokban, e változást nevezik az elmúlt néhány évtizedben összefoglalóan *térbeli fordulatnak* (*spatial turn*).⁵ A térbeli fordulat a legkülönbözőbb tudományágakban nyert széleskörű felhasználást, a geográfiától az antropológián át a szociológiáig és a történettudományig, melyekben e fogalom gyakran igen heterogén jelentést hordoz. A *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives* című kötetben megjelent tizenkét tanulmány éppen ezt a sokszínű jelentést igyekszik megragadni.

A kötet szerkesztői, Barney Warf és Santa Arias, igen eltérő tudományos háttérrel rendelkeznek, és ez a kötetben megjelenő tanulmányokat is nagymértékben befolyásolja. Barney Warf kutatásai elsősorban a kultúr- és a politikai földrajzi irányzathoz állnak közel, míg Santa Arias inkább társadalom- és kultúr-történeti publikációi révén vált ismertté.

Bár a tizenkét írás egy paradigma, a térbeli fordulat egyes diszciplínákban megjelenő értelmezéséhez kapcsolódik, ennek ellenére egymáshoz csak igen lazán kötődő tanulmányok füzéréként tekinthetünk rájuk. A kötet bevezető tanulmánya, a szerkesztők közös munkája, egyfajta teoretikus háttérrel kíván biztosítani a kötethez. A szerzők a térbeli fordulatot olyan 20. századi jelenségekhez kapcsolják, mint a globalizáció, az informatikai forradalom vagy a környezeti problémák globálissá válása. Ezek közül bizonyos tényezők kétségkívül szerepet játszanak a jelenségek térbeli vetületének vizsgálatában, ugyanakkor kissé talán túlzás, hogy ezeket a folyamatokat a kötet szerkesztői olyan eseményekként értelmezik, melyek által az időbeliséggel szemben a tér elsőbbsége jut kifejezésre.

A kötet második tanulmánya a Warf és Arias szerint legkövetkezetesebb térbeli gondolkodók egyikének, Edward W. Sojának az igen egyéni hangvételi esszéje. A *Taking space personally* (A tér személyes értelmezése) című írás sajátos

⁴ Foucault, Michel 2000: Eltérő terekről. In: Uő. (szerk.): *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 147. Idézi: Gyáni Gábor 2007: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* (18.) 7. 4.

⁵ A térbeli fordulat hatásáról a geográfiában lásd: Lévy, Jacques 1999: *Le tournant géographique. Penser l'espace pour lire le monde*. Belin, Paris; erről magyarul lásd: Gelléri Gábor 2002: A földrajzosok már a spájzban vannak: földrajzi fordulat!? *Tér és Társadalom* (16.) 3. 195–209.

önéletrajzként értelmezhető, amelyben a neves geográfus gyermekkoráig visszanyúlva a társadalmi térrel való találkozásának történetét mutatja be. Soja a francia társadalomkutatási irányváltás jelentőségét hangsúlyozza, két szerzőt, Michel Foucault-t és Henri Lefebvre-et emelve ki, akiket vitathatatlanul az új földrajzi gondolkodás legfontosabb inspirálói között tartanak számon.⁶ Az amerikai geográfus saját kutatásaiban gyakran indul ki Foucault írásaiból, annak ellenére, hogy a tér ezekben a munkákban csak ritkán nyer konkrét értelmezést.⁷ Soja tanulmánya izgalmasan értelmezi saját kutatásai korszakait. Tulajdonképpen két periódust különít el bennük: művei kezdetben a modernizáció földrajzához kapcsolódtak, míg későbbi munkái a posztmodern korszak városföldrajzának vizsgálata felé fordultak. Itt mindenképpen meg kell említeni Soja Los Angeles és térségére vonatkozó vizsgálatait, amelyek a kritikai földrajz gyakorlati alkalmazásában úttörőnek tekinthetők.⁸ A tanulmány második része annak bemutatását tűzi ki célul, hogy a földrajzi alapokon nyugvó térbeli fordulat az 1980-as évektől kezdve milyen más tudományágakra hatott. A tanulmány kitér az új térfogás művészettörténeti, régészeti, teológiai és politikai földrajzi vonatkozásaira, melyekből látszólag ötletszerűen emel ki egy-egy monográfiát, tanulmánykötetet, ugyanakkor más jelentős tudományágak, mint például az antropológia vagy a szociológia teljesen háttérbe szorulnak.

Sebastián Cobarrubias és John Pickles a társadalmi mozgalmak és a térképezés közti kapcsolatot igyekszik bemutatni írásában. A szerzőpáros arra keresi a választ, hogy a történelem folyamán a legkülönbélebb politikai mozgalmak miként használják fel a térképek adta lehetőségeket, illetve hogy a (nagy)politika miként állítja a különböző térképtípusokat saját céljai szolgálatába. A szerzőpáros a foucault-i és deleuze-i „új térképészet” fogalmát használva a mentális térképek jelentőségét hangsúlyozza, amikor azt az alternatív társadalmi mozgalmak fegyvertárának fontos elemeként látta. A kritikai földrajz ezen irányzata elsősorban az elmúlt néhány évben vert gyökeret, és a következő esztendőkből várhatóan egyre több ilyen jellegű kutatással találkozunk majd.⁹ Igen fontossá válnak azok az eszközök, melyek hatásosan befolyásolják egy-egy ember vagy (társadalmi) csoport látásmódját. A különböző jelenségek térbeliségét is számos, igen eltérő módon lehet ábrázolni, és az eredmény nem kis mértékben ezen elemek elrendezésétől

⁶ Lefebvre, Henri 1999 [1974]: *La production de l'espace*. Editions Anthropos, Paris. Lásd még Novák Veronika 2008: A városi tér elméletben és gyakorlatban. A középkori és a kora újkori társadalmi tér kutatása Nyugat-Európában. *Aetas* (28.) 2. 138–150; Szekeres András 2006: A fegyelmzés technikáitól az elsajátítás taktikáig. Foucault és De Certeau a térről és mit kezdhetünk vele. *Híd* (66.) 3. 37–48.

⁷ Foucault térértelmezéséhez lásd Szekeres 2006.

⁸ Soja, Edward W. 2001: *Postmetropolis. Critical Studies Of Cities And Regions*. Blackwell Publishers, Oxford.

⁹ Lásd az OSA Archívumának szervezésében kiírt *Szubjektív Budapest Tér-képek* pályázat bizonyos alkotásait: http://www.osaarchivum.org/galeria/catalogue/2010/maps/images/szubjektiv_budapest_web.pdf (Utolsó letöltés: 2011. március 21.) Vö. Bhagat, Alexis – Mogel, Lize (eds.) 2007: *An Atlas of Radical Cartography*. Journal of Aesthetics and Protest Press, New York; illetve Brian Holmes jelen kötetben idézett munkái.

függ. A szerzőpáros két példát mutat be, mégpedig a *Bureau d'Études* és a *Hackitectura* nevű csoport néhány munkáját, azt állítva, hogy ezek új távlatokat nyitottak a térképezésben. Az általuk készített térképek nem a tér pontos leképezését tűzik ki célul, hanem sokkal inkább azokat a térstruktúrákat, kapcsolati hálókat ragadják meg, amelyek az adott közösség számára fontosak, amelyek keretein belül a maguk életét elképzelik (vagy amelyekben mások képzelik el az ő életüket). A konkrét fizikai tér leképezése, ahogy azt a tanulmány is kiemeli, már nem jelent igazi kihívást, az új cél, amelynek elérése nem könnyű feladat, hogy a társadalmi feszültségeket, problémákat képezzék le, ragadják meg a térben.

A fenti esszéhez részben kapcsolódik Santa Arias írása, aki arra a kérdésre igyekszik választ adni, hogy a geográfia, a térképek vajon miként befolyásolták a történeti diskurzust. A tér leképezése a 18. században sem kizárólag kartográfiai szempontok mentén történt, és ennek sajátosságait vizsgálja Arias. Írásának fókusza, hogy az amerikai kontinens történetét bemutató, a felvilágosodás időszakában megjelent európai monográfiák térképei miként reflektálnak a célközönségnek és az adott főszöveg szerzőjének politikai viszonyokról alkotott elképzeléseire. A vizsgálat forrását két eltérő szemléletet követő munkához csatolt térképsorozat képezi: William Robertson skót történész és Juan Bautista Muñoz spanyol kutató monográfiái. A tanulmány arra világít rá, hogy a geopolitika a kora újkori történetírói munkákban fontos szerepet tölt be, és ennek talán legkönnyebben nyomon követhető eszközei a képi ábrázolások, így a térképek.

Barney Warf tanulmánya arra a kérdésre keresi a választ, hogy az új információs hálózatok, főként az internet miként módosítják a térről kialakult szemléletünket. Warf abból az ismert 17. századi vitából indul ki, hogy a tér mennyiben homogén egység és mennyiben a pontok egymáshoz viszonyított helyzetének meghatározásával válik értelmezhetővé. Az amerikai geográfus sajátos szempontrendszer szerint állapít meg két történeti korszakot: egy egyértelmű határok mentén megragadható nemzetállami korszakot, amely a kora újkor jellemzője lesz, és amelyet a tér közvetlen érzékelésére való igény határozott meg, illetve egy másik, posztfordistának nevezett szakaszt, amelyet az egyértelmű térelemek megszűnte jellemez. Bár Warfot is főként a térbeli gondolkodók közé sorolják, a tanulmány igen sajátos módon próbálja a tér képzetének változását bizonyos történeti korszakokhoz, változásokhoz kötni, ami nem feltétlenül a tér idővel szembeni prioritását támasztja alá. Írásában a szerző amellet érvel, hogy az internet és más telekommunikációs eszközök által életre hívott terek egészen más logika mentén épülnek fel, mint a térszervezés korábbi egységei, a városok, a régiók vagy az országok, ezért a térelemzés klasszikus módszerei (az általuk uralt modern korban) nehezen alkalmazhatóak.

Jeffrey Kopstein írásának központi kérdése, hogy vajon miként vizsgálható a földrajzi térben az egykori kommunista országok – a Szovjetunió felbomlását követő – politikai átalakulása. A szerző összehasonlító politikai földrajzi vizsgálatok sorát mutatja be, melyek arra keresik a választ, hogy mennyiben magyarázható földrajzi-térbeli okokkal az a jelenség, hogy az adott történelmi pillanatban

bizonyos országok a demokrácia, míg mások az önkényuralmi rendszerek irányába mozdultak el. Érdekes gondolatot vet fel Szlovákia példáján keresztül, melynek európai integrációját, az antidemokratikus kezdeteket követően, részben geopolitikai, gazdasági okokkal magyarázza. Annak ellenére, hogy ezen átalakulási folyamatok mögött általában történelmi okok húzódnak meg, a térbeli vetület egy másik, megfontolásra érdemes értelmezési keretet kínál.

A szociológia – annak ellenére, hogy a chicagói iskola tagjaira, városszociológiai kutatásaik miatt, a térbeli fordulat teoretikusai ezen új gondolkodás előfutáraiként tekintenek – a II. világháborút követő időszakban szinte teljesen megfeledkezett a térről mint a társadalmi folyamatok megértésének egyik kulcsáról. Harry F. Dahms írásában a szociológusok által hosszú időre elfeledett társadalmi tényező újraintegrálásának folyamatát mutatja be. A kutató szerint a tér szociológiai használatának jelentősége, többek között, abban áll, hogy ezáltal részben kikerülhet a túlzottan kísérletközpontú tudományágak közül. Dahms véleménye szerint, ha a szociológusok elfogadják, hogy nem minden folyamat érthető meg a tudományág hagyományos módszertana által, akkor a szociológia könnyebben tud reflektálni a megváltozott társadalmi térben zajló jelenségekre. Az új szociológiai irányzatok, például a tér szociológiai elemzése (*spatial sociology*) olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyek által a társadalmak működése a virtuális térben is kutathatóvá válik.

A *Sex and the modern city* című írás a modern nagyvárosok kialakulásához kötődő viselkedési mintákkal foglalkozik. Pamela K. Gilbert azt mutatja be, milyen új, addig ismeretlen életformák honosodnak meg a 19–20. századi urbanizált térben. A *flaneur* (csatangoló, cél nélkül sétálgató) vagy a bűnöző a város jellemző szereplője, amit – mint azt Gilbert is hangsúlyozza – a 19–20. századi művészet erősen nyomatékosít is. Fritz Lang *M*-je vagy a *Helyszínélők* a város és a bűn kontextusában, a nehézségek színtereként ábrázolják ezt a világot. A művészek egy része a várost a szexuális bűntettek, a prostitúció melegágyaként látta, amely a nők számára még inkább veszélyekkel teli közeg. Ugyanakkor a 20. századi város jellemzője az is, hogy a nők szabadsága itt igazán kiteljesedhet – amire többek között a jelen esszé címét ihlető *Szex és New York* című sorozat is nagy hangsúlyt fektet. A város a nők kiteljesedésének egyik lehetséges színtere, és ugyanígy a homoszexualitás is ebben a térben lesz természetessé. A város Gilbert interpretációjában egy olyan sajátos térszerveződés, amely újabb és újabb társadalmi problémákat vet fel, miközben a „városi levegő felszabadít” eszméje évszázadok óta állandó képzettársításként kapcsolódik hozzá.¹⁰

Margarita Serje antropológus egy elzárt kolumbiai fennsík, a *Sierra Nevada de Santa Marta* területét mutatja be. Egy hosszabb kutatóút eredményeit összegzi, és elemzésének fókuszába a terület fenntartható fejlődését állítja. A régió térstruktúráinak részletes elemzése mellett a terület történeti

¹⁰ Mitteis, Heinrich 1952: Über den Rechtsgrund des Satzes. In: Kunz, Erika (Hrsg.): *Festschrift Edmund E. Stengel zum 70. Geburtstag am 24. Dezember 1949 dargebracht von Freunden, Fachgenossen und Schülern*. Böhlau, Münster – Cologne, 342–358.

vonatkozásai is az írás fontos részét képezik. Serje szerint a terület politikai konfliktusainak megoldását követően lehetségessé válik, hogy egyszerre legyen jelen a hagyományos természeti gazdálkodás és a modern világ igényeit kiszolgáló gazdaság, azaz a biodiverzitás megtartása mellett fejlődhessen a gazdaság. A Sierra Nevada megmentése érdekében életre hívott alapítványok sikeresen tartják fenn egy különleges, izolált terület hagyományos gazdálkodási, természeti viszonyait. Bár a tanulmány a bogotai egyetem antropológiai tanszéke egyik munkatársának tollából származik, sokkal inkább a terület történeti, gazdaságföldrajzi, ritkábban néprajzi vonatkozásaira fókuszál, miközben a helyi lakosság szempontjai háttérbe szorulnak.

John Corrigan tanulmányában a vallás térbeli vetületével foglalkozik. A neves kutató azt hangsúlyozza, hogy a térbeliség e tudományágban sem elhanyagolható szempont. Elkülönülő tereként a világ és a túlvilág számos különböző vallásban jelen van, és az e világok közötti kapcsolat fontos részét képezi szinte minden hitnek. Emellett Corrigan kiemeli a zarándoklatokat mint a vallások egyik fontos elemét, és jelentőségüket részben abban látja, hogy kiszakítják a hívőt a hagyományos, azaz a világi térből, és valamilyen formában közelítik a résztvevőt a túlvilági vagy belső szférákhoz. Egy másik, a tanulmányban szintén érintett kérdéskör a vallások és a migráció kapcsolata, melyet a szerző elsősorban a zsidóságon keresztül mutat be. Ez sajátos döntés, hiszen a nem önkéntes migráció e speciális esetét inkább összehasonlításra lenne érdemes használni, elemezni a valláshoz való viszonyát, annál is inkább, mivel a modernkori önkéntes migráció és a hit kapcsolatának kérdése csak igen felszínesen jelenik meg – az indiaiak és a kínaiak migrációjának e vetületét a szerző például teljesen figyelmen kívül hagyja.

Egy perui folyóirat, a *Mercurio peruano* propagandaeszközeit vizsgálja Marelle Meléndez tanulmánya. A folyóiratnak nem elhanyagolható szerepe volt a 18. század végi perui identitásformálásban; a szerkesztők nyíltan azt tűzték ki célul, hogy részben a peruiak, részben az európaiak számára bemutassák az országot. Éppen ez a törekvés, az ország bemutatása lesz az a tényező, aminek segítségével Meléndez kiválóan tudja e folyóiraton keresztül a kreol identitás, a „peruiság” tudatának kiépítésére, felerősítésére irányuló erőfeszítéseket tanulmányozni. A folyóirat tanulmányai általában az ország természeti viszonyait igyekeznek ábrázolni, azt bizonyítandó, hogy az ország területe különleges, természeti erőforrásokban gazdag, és mindenekfelett életképes. A perui nemzet terének tudatosítása mindvégig központi szerepet tölt be az elemzett folyóiratban, ami ezáltal a perui identitásalkotás egyik legérdekesebb dokumentumaként vizsgálható.

A kötet utolsó tanulmánya Juan Ramos Resina tollából származik. Resina azt vizsgálja, hogy Luis Buñuel *Las Hurdes: Tierra Sin Pan* (Föld kenyér nélkül) című dokumentumfilmje miként jeleníti meg a spanyol tájat a filmvásznon. Resina értelmezésében a film a mágikus tér és a valós földrajzi tér összefonódásának egy igen sajátos példája. Buñuel a tájat nem elsősorban bemutatni akarja, hanem eszközként tekint rá, amellyel még elmosódottabbá teszi a szürrealista

játékfilm és a dokumentumfilm, a valóság és a fikció közti határt. Annak ellenére, hogy a tanulmány részletesen elemzi a filmben megjelenő események, karakterek jelentését, azok dokumentumfilmekhez való viszonyát, maga a táj, *Las Hurdes* és annak buñueli értelmezése időnként kissé háttérbe szorul.

A kötet tanulmányai a térbeliség kutatásának számos, igen különböző aspektusát, geográfiai, antropológiai, szociológiai, vallástudományi, geopolitikai vetületét érintik. A szerkesztők azon célkitűzése, hogy a társadalomtudomány jelentős paradigmaváltását széles spektrumon mutassák be, mindenképpen dicséretes, ugyanakkor a tanulmányok közötti kapcsolat nem mindig magától értetődő, így lehetséges, hogy a kötet tematikus felépítésben valamivel logikusabbá vált volna. Nincs meghatározott központi kérdéskör, a könyvben esettanulmányok és általánosabb metodológiai kérdéseket tárgyaló cikkek egyaránt helyet kaptak. Annak ellenére, hogy több tudományágból merít a válogatás, nem minden diszciplína képviselőjének tanulmánya mutatja be saját területének legjellemzőbb kutatási irányát. Jóllehet az elmúlt évtizedekben az antropológiában igen nagy hangsúlyt kapott a térhasználat kutatása, ennek megjelenése Meléndez írásában csak másodlagos, ahogy a szociológiai kutatásoknak is csak egy igen szűk szeletébe enged bepillantást Dahms tanulmánya, míg a régészet ilyen irányú eredményeinek összegzése teljesen hiányzik. Ugyanakkor bizonyos írásoknak (mint például Koppstein, Soja vagy Corrigan munkájának) a célja inkább az volt, hogy a tudományág általános szakirodalmának bemutatása mellett egy-egy jelenség megragadására térjenek ki. Ahogyan a fentiekből is kiderül, a kötet tanulmányai egyértelműen a geopolitika, a kritikai földrajzi irányok térkutatásaiba engednek részletesebb betekintést. Ez talán annak tudható be, hogy egy sorozat részeként lettek csokorba kötve, melyet a Routledge kiadó a humánföldrajzi irányzatoknak szentel (Routledge Studies in Human Geography). A kötet kiállítása igényes, ahogyan ez a nevezett kiadó összes többi kiadványára általában is igaz. Összesen huszonnégy fekete-fehér ábra és egy táblázat kapott helyet a kötetben, amelyek például Meléndez vagy Cobarrubias és Pickles írásainak esetében elengedhetetlen szerepet töltenek be.

A dominánsan a földrajzi térértelmezéssel foglalkozó tanulmányok ellenére a kötet szerzői igen tág körből merítenek, széles szakirodalmi bázist érintenek (melyet a szerkesztők a kötet végén található bibliográfiában gyűjtöttek össze), így mindenképpen hasznos segédletet jelentenek a térrel foglalkozó kutatók számára.

Vadas András